

Dama at Damdamin

Ang Tropikalidad ng Ginhawa sa Epikong *Kudaman*

Marc Christian M. Lopez

Abstrak

Isinasalang ng papel sa isang interogasyon ang pagdulog sa dalumat ng “ginhawa” na sumasandig sa representasyonal na balangkas, na kadalasang nauwi sa pagtatatag ng mga arbitraryong dikotomiya tulad ng “loob”/“labas” at ng “katutubong di-malay”/“sinakop na kamalayan.” Sa halip, nilalayon ng kasalukuyang pag-aaral na maitulak ang rasyonalidad na inihahain ng ginhawa bilang isang damdamin, na bahagi ng katutubong sensibilidad, batay sa inilalahad nitong mga parametro at nang hindi napapangunahan ng proyekto ng pagtatatag ng mga takda at estatikong identidad. Gamit ang epikong *Kudaman* ng tribong Pala’wan bilang teksto, partikular na interes ng gagawing pagsusuri ang pagdama sa ginhawa bilang isang kasidhian na pumapagitan sa matalik na ugnayan ng katawan at kapaligiran. Hahantong ang sanaysay sa isang proposisyon: ang ginhawa bilang kasidhian ay isang oryentasyon sa espasyong tropikal na tumatalab sa paraang mas dislokalisado kaysa naka-pook, at nagpapahayag ng isang pagka-suhetong mas dinamiko at relasyonal kaysa takda.

Mga Panandang Salita: ginhawa; kasidhian; tropikalidad; pandama; porosidad; multiplisidad; pandamang haptiko; prinsipyo ng pagpapakapal; prinsipyo ng pagpapatuloy; prinsipyo ng pagdaloy

Sa mga pagtatangkang pagbalik at paggunita sa katutubong sensibilidad, kadalasang nagagawi ang pagtalakay sa pagpapanukala ng mga taal na konsepto tulad ng ginhawa. Hinggil sa ginhawa, maaaring sabihin na may mahalagang posisyon ang nasabing konsepto sa kabuoan ng produksiyon ng kaalaman sa Pilipinas, lalo na kung babakasin ang malawak na korpus ng talakayan hinggil dito na sumasaklaw sa iba't ibang disiplina tulad ng pilosopiya, kasaysayan, sosyolohiya, at ekonomiks.¹ Mapapansin naman na ang naging daloy ng talakayan hinggil sa ginhawa ay matagal nang uminog sa proyekto ng pagbubuo ng identidad—sa batis man ng nasyonalismo, dekolonisasyon, o artikulasyon ng uri. Makikita halimbawa sa naging pagsusuri ni Zeus Salazar, isa sa mga pangunahing tagapagpanukala ng Pantayong Pananaw, ang pagpapasok sa dalumat ng ginhawa sa estrukturang “loob” (Alejo 19). Tinutunghayan naman sa naging pagsusuri ni Virgilio Almario (1992) ang nagaganap na mga tagisan sa nosyonal na transformasyon ng ginhawa mula sa purong katutubong sensibilidad hanggang sa naging pagsasalin-pananakop ng ideolohiyang kolonisador-Katoliko sa nasabing konsepto (121). Ipinosisyon naman ni Reynaldo Iletto ang ginhawa bilang isang pagpapahalagang kakabit ng kilusang popular (87), isang simulaing maitatabi sa pagluluklok naman ni Teresita Maceda sa uring anak-pawis bilang tagapag-aruga ng kalayaan na ipinapanukalang diwa ng ginhawa (47-60).

Sa mga pag-aaral na nabanggit, naisasakasangkapang ang dalumat ng ginhawa bilang isang *floating signifier* sa pagtataguyod ng mga kolektibong kamalayan para sa mga itinatatag na identidad. Kadalasang kakabit ng nasabing proyekto ang pagsandig sa representasyonal na balangkas, kung saan sa pagbibigay-signipikasyon sa konsepto ng ginhawa, kadalasang nauuwi ang pagtalakay sa pagtatatag ng mga arbitraryong dikotomiya tulad ng “loob”/“labas” at ng “katutubong di-malay”/“sinakop na kamalayan.” Buhat nito, may mga dominanteng konseptuwal na espasyo na ikinakabit sa ginhawa—ang loob, ang katutubo, ang bayan, at ang bansa—mga dikotomisadong espasyo na laging maisasalin sa *syntax* ng loob-labas. May katumbas naman itong mga proposisyon hinggil sa pagka-suheto at sa nagiging mapagbukod na pagtingin sa korporealidad ng nasabing suheto.²

Kinakailangan isalang sa interogasyon ang ganitong pagdulog sa ginhawa lalo na kung panghahawakan na isang katutubong konsepto ang ginhawa. Una, wala kasing nosyon ng bayan o bansa sa panahong pre-kolonyal sa

¹Maaaring tingnan ang kalipunang pinatnugutan ni Paz bilang representatibo ng lawak ng saklaw ng kontemporaryong talakayan hinggil sa ginhawa.

²Maaaring tingnan ang eskimang ipinanukala ni Prospero Covar sa pagpapaliwanag niya sa pagkataong Pilipino batay sa talabang kaluluwa-budhi at loob-labas. Sa nasabing eskima, tinitingnan ang katawanbilang sisidlang may loob, labas, at lalim.

kapuluan.³ Pangalawa, may tendensiya ang ganitong mga pagdulog na ituring ang mga pre-kolonyal na artikulasyon ng eskatolohiya, kosmohoniya, at anatomiya bilang mistisismong may mas mababang posisyon kung itatabi sa mga katumbas na Kanluraning artikulasyon na may pagpapahalaga sa representasyonal na pagpapakahulugan. Pangatlo, kung susuriin ang kahulugan ng salitang ginhawa, tila may ipinapahayag na pagbalikwas ang mismong konsepto mula sa isang representasyonal na balangkas. Makikita sa mga denotatibong kahulugan ng ginhawa ang isang sensibilidad na hindi dikotomiya ang tuon kundi mga daloy at pagsasaayos. Sa pagbaling halimbawa sa kahulugang nakatala sa *Vocabulario de la lengua lagala*, hindi makikita ang ipinapanukalang dinamismong “panloob” ng ginhawa:

GINHAUA. pp. Ginhawa, bumuti, pahinga...

Makikita sa pakahulugang ito na kakabit ng sinaunang dalumat ng ginhawa ang mga nosyon ng pahinga at pagbuti ng kalagayan. Estado ang pinapaksa ng inilalatag na mga kahulugan, at walang tinutukoy na partikular na “ano” (esensiya) na bumubuti o nakapagpapahinga sa ginhawa. Wala ring “saan” (pook) na ipinapabatid. Kakabit kasi ng konsepto ng loob ang mga nosyon ng esensiya at pook. Bagkus, kung mahihiwatigang wala naman pala sa mga sinaunang kahulugan ng salita, masasabing probisyonal lamang ang paggigiit na ang kalooban ang tinutukoy sa estado ng pahinga at pagbuti. Maaaring maidesentro ang konsepto ng “loob” sa dalumat ng ginhawa, kasama ang mga baryason nito.

Animong direktang tinutuligsa pa nga ng kahulugan sa entri ng “ginhawa” sa *UP Diksiyonaryong Filipino* ang ganitong pagtatakda ng dikotomiya sa pagitan ng loob at labas:

ginhawa *png* 1. [ST] ang mithing kalagayan ng tao kapag walang kapansanan o malasog ang katawan, walang masamang ugali o malinis ang puso, walang ligalig o maganda ang kabuhayan o pamumuhay, at **walang hanggahan o hindi natatakdaan** ng gulang, kasarian, lahi, yaman, pinag-aralan at anumang pag-uuri ang pagsulong sa buhay; 2. ang langit sa lupa; 3. di-karaniwang gaan ng katawan: EASE; 4. kasiya-siyang pakiramdam dahil a) gumaling ang sugat o sakit b) nalutas ang suliranin c) maayos ang anumang suot o gamit d) nakamit ang nais: ALIBYO; 5. kalayaan sa anumang pangangailangan: EASE; 6. pagtamasa ng aliw at laya. [akin ang diin]

³Tingnan ang pagtalakay nina Abinales at Amoroso hinggil sa pakikibahagi ng mga pre-kolonyal na komunidad sa kapuluan sa isang *maritime network* ng kalakalan sa Timog-Silangang Asya (19-27). Sa halip na iisang sentro, maramihang maliit na sentro o lokal ang pamamaraan ng organisasyon ng mga nasabing komunidad sa kapuluan.

Partikular na hinahamon ng unang depinisyon, i.e. ang ginhawa bilang kakabit ng kawalan ng hanggahan, ang pagpapataw ng mga diskurso ng lahi, uri, o anumang identidad.

Layunin ng kasalukuyang pag-aaral na maitulak ang rasyonalidad na inihahain ng ginhawa bilang isang damdamin—at sa mas ispesipikong dulog, bilang isang damdaming bahagi ng katutubong sensibilidad—batay sa inilalahad nitong mga parametro at nang hindi napapangunahan ng proyekto ng pagtatatag ng mga takda at estatikong identidad. Tinitindigan ng pag-aaral ang pagbabasbas ni Resil Mojares sa damdamin bilang isang lehitimong paksa ng pag-aaral, isang alternatibong bukal para sa pagpapanukala ng mga taktika ng pagbibigay-kahulugan at pagdama ng katutubong kamalayan sa daigdig (2-3). Kinakailangang masuri ang ginhawa bilang kasidhian sapagkat hinihingi ng katutubong kultura ang ganitong uri ng diskurso. Tinutukoy ng terminong “kasidhian” ang pagtatasa sa ginhawa batay sa mga daloy at pagsasaayos na naipapahiwatig nito, sa halip na sa mga estruktura at dikotomiya na limitado kung hindi man arbitraryo. Gamit ang epikong *Kudaman* ng tribong Pala’wan bilang teksto, partikular na interes ng gagawing pagsusuri ang pagdama sa ginhawa bilang isang kasidhian na pumapagitan sa matalik na ugnayan ng katawan at kapaligiran. Hahantong ang sanaysay sa isang proposisyon: ang ginhawa bilang kasidhian ay isang oryentasyon sa espasyong tropikal na tumatalab sa paraang mas dislokalisado kaysa nakapook, at nagpapahayag ng isang pagka-suhetong mas dinamiko at relasyonal kaysa takda.

Isang Katutubong Kasidhian

Maaaring sandigan ang teorisasyon ng kasidhian na pinasimulan ni Brian Massumi hinggil sa pumapagitang kasidhian (*affect*) sa mga katawan at kapaligiran, gayundin ang matalik na ugnayan nito sa usapin ng pagdama (*sensation*) (3). Tugon ang nasabing *affective turn* sa pangangailangang makilala ang mga kalagayang hindi maimamapa sa estratehikong linya ng representasyon. Binibigyang-halaga sa kasidhian ang paglalarawan sa danas (sa halip na ipako ito sa mga takdang depinisyon), ang pagtalab nito sa paraang paimbabaw o *as-is* na pagpapakahulugan (sa halip na malalim na kuwalipikasyon), at mga awtomatikong reaksiyon (sa halip na malay na signipikasyon).

Sa ganitong pagkilala sa kawalang-katiyakang inihahain ng “kaguluhan ng danas” (“messiness of the experiential”) (Ahmed 22), nagiging sentral

ang usapin ng kabukasan ng katawan (Massumi 29), kung saan kinikilala ang pakikisangkot ng suheto sa mga dinamikong daloy, pagsasanib, engkuwentro, at potensiya. Bagkus, ang operasyon ng kasidhian ay hindi nagiging limitado sa isang partikular na katawan lamang. Sa halip, nakasalalay at tumatalab ito bunga ng mga interaksyon (Massumi 35). Sa ganitong direksiyon ng pagpapakahulugan, dinadalumat ang mga katawan bilang kaisa ng kapaligiran na patutuloy na nagbabago sa nagiging partisipasyon nito sa mga engkuwentro:

Affect marks a body's *belonging* to a world of encounters or; a world's belonging to a body of encounters but also, in *non-belonging*, through all those far sadder (de)compositions of mutual in-compossibilities. (Seigworth at Gregg 2)

Buhat ng ganitong pagdalumat sa ugnayan ng katawan at kapaligiran, nagbabago rin ang mismong lohika ng paglalarawan sa danas. Lagi't laging nasa nibel ng potensiyal ang deskripsiyon. Ibig sabihin, napalalabo ang mga demarkasyon ng mga binaryo at napahihina ang mga polarisasyong kaakibat nito (Massumi 30). Napahihintulutan kung gayon ang mga pagsasapagitan maging sa mga nailalarawang katangian, ang pagbababad ng katawan sa mga ritmo at indayog (Seigworth at Gregg 1). Bagkus, pabago-bago ang pagtalab ng kasidhian na mailalarawan lamang sa loob ng isang pagsasaayos na sumasaklaw sa walang-hanggang baryasyon at posibilidad.

Pagtataya ng kasalukuyang pag-aaral na kinakailangang masuri ang ginhawa bilang kasidhian sapagkat hinihingi ng katutubong kultura ang ganitong uri ng diskurso. Kung lalagumin ang mga antropolohikong pag-aaral ukol sa kultura at paniniwala ng mga tribo sa Palawan, mapapansing may dalawang katangiang nauulit na bumubuo sa pinagsasaluhang katutubong sensibilidad na gumagalaw sa isang masidhing paraan ng pagpapakahulugan.⁴

Una, may aspektong nakatuon sa kalibrasyon ng pagpapatuloy. Tatawaging **porosidad** ang aspektong ito. Masasabing ang kasidhian, batay sa ganitong aspekto, ay naipapasa at umiikot sa paraang transgresibo sa mga hangganan o pagkakategorya. Saklaw nito ang mga puwersang nagpapatid ng pakikisangkot sa mga dinamikong daloy, pagsasanib, engkuwentro, at potensiya. Sentral halimbawa sa paniniwala ng mga Tagbanua ang mga uri ng transportasyon na nagdadala sa kaluluwa ng namatay patungo sa ibang antas ng mundo (Fox, *Religion and Society* 150). Batay sa mga natuklasang banga sa kuweba ng Manunggul, may paniniwala ang mga Tagbanua na dinadala ang mga kaluluwa sa kalangitan sakay ng isang bangka (Fox, *The Tabon Caves*

⁴Nakatuon ang pag-aaral sa tatlong grupo sa pulo- ang mga Batak sa Hilagang Palawan, ang mga Tagbanua mula sa Gitnang Palawan, at ang mga Pala'wan mula sa Timog Palawan kung saan nagmula ang epikong *Kudaman*.

114). Gayundin, hindi lamang sisidlan ang turing sa katawan ng tao. May paniniwala ang mga tribo sa Palawan hinggil sa paglalagalag ng kaluluwa, sa panaginip man o sa kamatayan (Fox, *Religion and Society* 152-153). Gayundin, malabo ang demarkasyon sa pagitan ng patay at buhay; samakatuwid, may paniniwalang gumagalaw ang parehong mundo sa iisang espasyo. Kaya rin sentral ang nagiging papel ng mga ritwal na pinamumunuan ng babaylan sa mga tribo sa Palawan, bilang tanging tagapamagitan sa mga ugnayan ng tao at ng mga di-nakikitang nilalang, sa paraang sila lamang ang may kakayahang makita at makausap ang mga nilalang na ito sa pamamagitan ng mga espirital na paglalakbay (Fox, *Religion and Society* 148; Cole, kay Warren 23; Revel 16).

Mayroon ding aspektong tumutukoy sa partisipasyon o pagbabad sa mga pagmamarami at pagsasaayos. Tatawagin namang **multiplisidad** ang aspektong ito. Ang kasidhian batay sa aspektong ito ay nakatuon sa mga walang-hanggang pagsasaayos at pagkategorya sa paraang umaalpas sa mga binaryo. Saklaw ng nasabing aspekto kung gayon ang indayog na nililikha ng mga pag-uulit, gayundin ng mga baryasyon. Maaaring pansinin bilang halimbawa ang maraming panawag para sa mga espiritu ng kalikasan sa Palawan, tulad ng makikita sa bokabularyo ng tribong Batak na tinipon ni Charles P. Warren. Marami mang nagiging panawag, nagkakatulad ang mga ito sa antas na kinabibilangan sa *spectrum* ng mga nilalang—bilang mga espiritu ng kalikasan. May konseptuwalisasyon naman ang mga Pala'wan ng Mabuti at Masamang Di-nakikitang Tao, bukod pa sa mga Tunay na Tao (*Kudaman* 20-21). May tatlo mang kategorya, nagkakatulad pa rin ang mga ito bilang mga nilalang na nananahan sa magkaparehong nibel ng daigdig. Gayundin, sa nibel ng pagsasaayos ng espasyo ng mga tribo sa Palawan, makikita rin ang pagsasaayos ng kamalayan ng kanilang *sanlibutan*. May suson-suson ng mga langit sa anyo ng mga plato, na nagpapahiwatig ng mga pag-iiba at pagsasaayos. Ngunit, sa mismong antas na kinabibilangan ng tao, may nagaganap ring multiplisidad, sa nagiging konseptuwalisasyon ng mga gilid at direksiyon ng kalangitan.⁵ Bagkus, ang nagiging tuon ay ang dami ng isang nauulit na elemento. Mayroon ding paniniwala hinggil sa pluralidad ng mga langit ang mga tribong ito (Fox, *Religion and Society* 149). Sapagkat nagkakaroon ng pagsasaayos, nagiging posibilidad ang konseptuwalisasyon ng mga nakatataas na nilalang. Ngunit sa halip na magpakahulugan batay sa mga salungatan, makikitang may kuwalipikasyon at kasidhiang naipapahiwatig maski ang mga antas na nakapagitan.

⁵Ayon kay Revel, ipinoposisyon ng mga Pala'wan ang kanilang sarili sa gitna ng daigdig, habang ang mga kalaban o dayuhan ay nasa pinakagilid ng daigdig (*Kudaman* 15-16.) May paniniwala naman ang mga Batak hinggil sa mga direksiyon ng kalangitan, ang Sidpan sa silangan at ang Babatan sa kanluran (Fox, *Religion and Society* 149).

Aspekto ang panawag sa porosidad at multiplisidad sapagkat hindi pag-uuri ng mga kasidhian ang mga ito. Mga katangian ito na nagsasabay ang operasyon sa kabuuang pagpapahiwatig ng lohika ng kasidhian.

Ang Pagdama sa Lohika ng Kasidhian

May masidhing kaugnayan ang pagdama at ang damdamin, nangangahulugang nakasalalay sa lohika ng kasidhian ang pagtalab ng damdamin sa paraang naisasangkot dito ang katawan. Ibig sabihin, tumatalab ang damdamin sapagkat may nagtutugmang mga katangian ang pagdama at ang mismong damdamin. Masasabing metonimiko ang nalilikhang relasyon: isang reduksiyon sa pamamagitan ng paglalahad ng inkorporeal sa bokabularyo ng korporeal (Burke 424). Maaari namang tahakin ang pagdama sa dalawang magkaugnay na landas—bilang isang lohika ng pagpapakahulugan at bilang partikularisasyon ng kasidhian. Nagsasabay ang operasyon ng dalawang konseptuwalisasyong ito upang marating ang pagtalab mula sa magkatugmang kasidhian ng pagdama at damdamin.

Una, maaaring sipatin ang pagdama bilang isang **lohika ng pagpapakahulugan**. Maiugnay dito ang binabanggit ni Pe-Pua na estratehiyang *pakapa-kapa* na pinasimulan ni Virgilio Enriquez sa larang ng Sikolohiyang Pilipino (Pe-Pua 3). Sa ganitong direksiyon, ang pagdama ay isang uri ng pag-alam o pag-unawa batay sa isang di-sistematikong pagsisiyasat. Nahuhuli ng mismong pangalan ng metodo ang ganitong galaw ng pagdama bilang pagbibigay-saysay. Sa pagsasabing kinakapa ang isang bagay o gawain, animong may kaakibat itong kawalang-katiyakan at sumusunod sa alon ang nakikiramdam nang may pag-iingat (Pe-Pua 28). Nakalublob lamang sa mismong karanasan sa halip na nakatuon sa isang takdang patutunguhan.

Makikita ang ganitong pagtingin sa pagdama bilang lohika ng pagpapakahulugan sa mga tribo sa Palawan. Sa naging pag-aaral ni Dario Novellino hinggil sa nosyon ng kababalaghan sa mga Batak, napatunayan niyang nagmumula ang pananaw hinggil sa “sobrenatural” sa isang lohikang nakabatay sa *attunement* o iyong pagsasanga-sanga ng mga imahen, salita, tunog, at pandama:

Batak understanding of ‘magical efficacy’ cannot be viewed merely in terms of transferring certain attributes by means of contagious contact or through metaphorical associations. Instead we have to look at the practitioner’s

attempts to modulate and attune words, sounds, objects, and gestures with other sensory elements of the environment and tune them into the universal wavelength of sounds, odours, colours, and other qualities resonating within the universe. (Novellino 760)

Kaya naman sa halip na arbitraryong pagpapataw o pagdaragdag ng kahulugan sa simbolo (metaporiko), naisasakasangapan at nagkakaroon ng kalibrasyon sa mga katangian ng nadaramang *tool-sign* upang matukoy nito ang isang mas malawak o abstraktong karanasan ng damdamin (bagkus, metonimiko) (Novellino 757). Sinkronisidad ang nagiging batayan sa halip na signipikasyon. Nagkakaroon ng kaisahan sa kasidhian, sa paraang nagkakapareho ang mga katangian ng dinaramang simbolo at ng tinutukoy na kahulugan, kaya nagiging “tumatalab” ang biseral na karanasan bilang isang damdamin.

Sa pagtuon sa kaso ng ginhawa, mapapansin din ang ganitong pagbaling sa pisikalidad sa mga natipon ni Nilo Ocampo na mga pamahiing Palawan (129-142). Halimbawa, ang pagbababang-luksa kapag may namatay ay naisasagawa sa isang pisikal na seremonya ng “pagtataboy” sa kaluluwa patungo sa isang mas mabuting lugar. Ganito rin ang makikita sa pag-aaral ni Charles Macdonald hinggil sa ritwal ng *Panggäris* upang masiguro ang kasaganahan pagdating sa agrikultura, partikular sa produksiyon ng pulot. Nabibigyang-kahulugan ang “paghihiwa” sa lupa at pagdidilig ng langis na umaagos mula sa buhok bilang isang paraan ng paglilinis sa lupa.

Pangalawa, maaaring talakayin ang pagdama bilang mismong nararanasang **partikularisasyon ng kasidhian** sa katawan, ang biyolohikong proseso ng pakikisangkot ng mga bahagi nito. Hindi tinitingnan ang katawan bilang takdang entidad na may mga takdang estratehiya ng pagbibigay-saysay. Sa halip, nakatuon ang diskurso sa pagbubukas ng katawan sa walang-katiyakan at panandaliang mga taktika ng pagpapakahulugan. Ibig sabihin, laging probisyonal ang pagdama kung sisipatin bilang isang partikularisasyon ng kasidhian. Kaugnay ng aspektong porosidad, dumadaan lamang sa balat ang talab (Añonuevo 119). Naipapahiwatig dito ang lalim ng katawang pinaglalagusan ng kasidhian, o ang kaisahan ng katawan at kapaligiran sa panunuot at pagpapatuloy. Kaugnay rin ng aspektong multiplisidad, nailalahok ng pagdama bilang partikularisasyon ng kasidhian ang iba’t ibang uri ng pagtalab sa pandama na lumalabas sa hiwa-hiwalay na kahon ng limang “pangunahing” pandama. Sa ganitong pagdulog sa pagdama, nakikilala ang pagsasabay o amalgamasyon ng maraming pagdama. Ngunit hindi lang pagmamarami ang nagaganap kundi may pagsasaayos din. Pagsasaayos at hindi herarkiya sapagkat hindi nagkakaroon ng polarisasyon ng halaga. Habang kinikilala ang mga pagkakaiba at pagsasaayos, kung saan may masasabing dominanteng pandama sa partikularidad ng pagdama, may

halagang ipinapataw sa bawat naisasaayos na pagdama. Ang partikularidad rin ng ayos ay nakabatay lamang sa partikularidad ng sandali ng pagdama. Ibig sabihin, maaaring mabago ang konfigurasyon o ang pagkakasunod-sunod ng mga pagdama, depende sa ispesipidad ng panahon at espasyo.

Ang Pagdama sa Kasidhian ng Ginhawa

Bilang panimula, may makikitang batayang-lingguwistikal para sa masidhing kaugnayan ng katawan at ng ispesipikong damdamin ng ginhawa. Sa pag-aaral halimbawa ni Mercado hinggil sa katutubong pananaw hinggil sa kaluluwa, binabanggit niya na para sa mga Cebuano, tinutukoy ng ginhawa ang iba't ibang bahagi ng katawan:

In addition to kalag, the other entity is the life force called ginhawa, a word rich with varied meanings. It is the old Cebuano Visayan word for life. In modern Cebuano ginhawa means stomach, pit of the stomach, breath, lungs, vital spirit, intestines (ginhawaan). By extension, ginhawa can also mean food (especially a cookie), appetite, disposition (good or bad), character, condition. (Mercado 290-291)

Makikita rin ang ganitong pagsasakatawan ng ginhawa sa naging pag-aaral ni Zeus Salazar, kung saan ipinapanukala naman niya ang pananaw ng mga Cebuano na sa atay ng tao nananahan ang ginhawa (99). Maaari pang palawakin ang saklaw ng ganitong pagtalakay upang mailahok ang ilang kaugnay na salita ng ginhawa. Halimbawa, ang *luwalhati* na binibigyang-kahulugan ni Paz bilang “lubos na kasayahan, kaligayahan,” ay sinasabing iniluluwal mula sa *hati* o atay (150). Para naman sa mga Ilongot, ang *rinawa* o puso ang lunan ng pagpapaginhawa, na inilalarawan ni Rosaldo bilang “*locus of vitality*” na siyang nag-uugnay sa kamalayan, pagdama, identidad, at pag-unawa sa mga natural at pampamayanang proseso na humuhubog sa nosyon ng sarili (36).

Sa nailatag na batayang-lingguwistikal ng pakikisangkot ng katawan sa ginhawa, mapapansing hindi arbitraryo ang nasabing relasyon. Nasasabing kasidhian ang larangang pinag-uugatan sapagkat makikitang may kaugnay na katangian ang mga nasabing bahagi ng katawan sa karanasan ng ginhawa. Halimbawa, makikita bilang isang artikulasyon ng kahalagahan ng pagkain, sigla, at selebrasyon sa dalumat ng ginhawa ang pananig ng mga bahaging *digestive*. At sapagkat may relasyon, nagiging posibilidad ang pangangasiwa ng damdamin. Kaya naman masasabing maaaring maidesentro ang talinghaga ng

loob sa pagdalumat sa ginhawa upang maigiit ang walang-katiyakang pagtalab ng nasabing damdamin sa paraang tumataliwas sa anumang pagtatakda ng dimensiyon at hanggahan.

Mula dito, maaaring suriin ang ilang piling depiksiyon ng pagdama sa ginhawa sa epikong *Kudaman* bilang mga halimbawang nagpapamalas ng kasidhiang nagtatawid sa nailalarawang pisikalidad at sa tinutukoy na damdamin. Napili ang nasabing epiko sapagkat malinaw na nailalahad dito ang ginhawa bilang isang poetika. Nilalaman ng nasabing epiko ang iba't ibang talinghaga at tematisasyon para sa ginhawa na maaaring suriin kung ibig ngang mabatid ang daloy at pagsasaayos ng kasidhian ng nasabing damdamin, lalo na sa katutubong sensibilidad.

Nagsisimula ang isinaayos na bersiyon ng epiko nina Revel at Maranan sa pagpapakilala kay Kudaman at sa kanyang mga asawa't kasandugo. Magkakaroon ng paghahanda ng *tabad*, isang uri ng alak, at imbitasyon para sa isang magaganap na selebrasyon na biglang matitigil dahil sa pagdating ng mga kalabang Ilanun. Magkakaroon ng tatlong bugso ng labanan na magtatapos sa pagkapanalo ni Kudaman. Sandaling maglalakbay ang bayani bago bumalik sa komunidad, kung saan itutuloy ang naantalang selebrasyon ng *tabad*. Magkakaroon ng ilang serye ng paglalasing batay sa kaugalian ng mga Pala'wan sa paglalasing, na magtatapos sa paglalasing ni Kudaman. Sa sobrang kalasingan, mamamatay ang bayani, ngunit muli itong mabubuhay. Magtatapos ang bersiyon ng epiko sa muling-pagbuhay sa mga Ilanun at sa pagpapahayag ng antisipasyon ng mga tauhan para sa susunod pang serye ng mga selebrasyon.

Habang matutunghayan sa naihaing buod kung paanong nagiging sentral sa daloy ng epiko ang mga tema ng kapayapaan at selebrasyona kakabit ng damdaming ginhawa, nagkakaroon din ng operasyon ang kasidhian ng ginhawa hanggang sa mismong konfigurasyon ng mga detalye sa epiko. Sa pagbuo halimbawa ng isang imbentaryo ng mga pagdama sa ginhawa sa nasabing epiko, makalilikha ng isang kaligirang sensorial (Corbin 129) para sa nasabing damdamin, batay sa katutubong sensibilidad ng mga tribo sa Palawan.

Ang Salat at Biswalidad ng Ginhawa

Sa pagsisimula ng epiko, inilalahad ang paghahanda ni Kudaman ng *tabad* para sa isang pagdiriwang. Naipapamalas dito ang ginhawa sa isang *haptic* na paglalahad ng kasaganahan:

Ipinatong ni Kudaman ang kanyang kamay sa isandaa't walumpung tapayan.
Biglang umugong ang mga pukyutan.

Wika ni Kudaman: “Hayan, manong, naihanda ko na ang tabad.” (*Kudaman* 87)

Sa nasabing sipi, may kasidhian sa multiplisidad ng mga tapayan o iyong lagayan ng tabad. Habang maaari agad isiping biswal ang pagsipat sa ganitong dami, mapapansing lalong tumatalab o mas nagiging ispesipiko sa pandama ang ganitong dami sa pagpapatong ni Kudaman ng kanyang kamay sa ibabaw ng tapayan. Malayong maging literal lamang na pagpapatong ng kamay sa bawat isa sa isandaa’t walumpung tapayan ang tinutukoy. Sa halip, tinutugunan ng pagpapatong ang dami at lawak ng kasaganahan. Hindi mahalaga kung literal na isandaa’t walumpung tapayan talaga ang tinutukoy, sapagkat naiiba na ang pagpapakahulugan. Nadarama ang isandaa’t walumpung tapayan bilang isang kabuuang pahiwatig ng kasaganahan

Maaari pang susugan ang ganitong panukala kung magiging sensitibo sa bokabularyong ginamit sa teksto. Makikita kasi ang kaibahan sa pagsasaayos ng pandamang haptiko sa ating bokabularyo. Nag-iiba ang antas ng diin sa pagkapa, pagsalat, paghaplos, at pagpatong ng kamay. Nagkakaiba rin ang mga ito pagdating sa mga layunin, at kaya nagkakaroon din ng kaibahan sa kinahahantungang emosyonal na rehistro. Sa kaso ng “pagpapatong,” pagsasaklaw at pag-abot ang nagiging mga layunin. Hindi madiin ang pagpapatong at maaari pa ngang masabing naipapatong ang kamay kahit hindi naman talaga dumadampi ang balat sa obheto. Sa nabanggit na halimbawa, masasabing simboliko ang pagpapatong ng kamay sa mga lagayan upang maipahayag na nasaklaw at naihanda ang tabad sa bawat isa sa mga tapayan.

Mapapansin din sa halimbawang nabanggit na napapasidhi pa ang pagdamang haptiko sa nagaganap na pagmamarami. Bukod kasi sa pagpapatong ng kamay sa ibabaw ng mga tapayan, may sumasabay ding pagugong ng mga pukyutan. Dito, sabay na umaapela ang pag-ugong sa balat at sa pandinig, ngunit naisasaayos sa paraang napapangunahan ng pagtalab sa balat kaysa sa pandinig. Nararamdaman kasi ang pag-ugong sa nagiging paggambala sa daloy ng hanging dumadampi sa balat. Samakatuwid, sa nagaganap na pagdaragdag sa parehong uri ng pandama o sa duplikasyon sa pandamang pagsalat, lalong napapasidhi ang nadaramang pagpupuno ng tapayan. Lalong nasasabing may kasaganahan.

Ngunit hindi lamang sa pagmamalabis ang bisa ng kasidhiang nagtatawid sa pagdamang haptiko at damdaming ginhawa. Hindi laging sa eksaherasyon nararamdaman ang ginhawa. Maging sa pagtitimpi ay may ginhawa rin. Nang umalis halimbawa si Kudaman upang kalabanin ang mga Ilanun, hinandugan nito ang kanyang apat na asawa ng bulaklak ng balanoy, bilang tanda ng kanyang kalagayan habang nakikipaglaban. Habang namumukadkad ang bulaklak, buhay at masigla si Kudaman, at kapag nalanta naman ito’y nangangahulugang namatay na si Kudaman sa pakikipaglaban (*Kudaman*

67). Habang masasabing biswal ang pagdama sa pamumukadkad ng balanoy, haptiko ang paraan ng biswalisasyon ng pinatutungkulang sigla. Kumpara sa pagtitig sa mga tapayan, iba ang magiging pagtitig ng mga asawa sa bulaklak bilang kanila ring pagdama sa kalagayan ng bayani mula sa malayo.⁶ Masasabing mapaghaplos ang pagtitig na mahihinuha sa pagtunghay ng mga asawa ni Kudaman sa bulaklak. Dito, hindi na lawak ng saklaw o dami ang nagiging batayan ng kasidhian kundi ang pokus o ang nagiging partikularisasyon nito sa iisang elemento (ang bulaklak). May *intimacy* sa paghaplos ng paningin. Hindi maaaring titigan nang marahas ang bulaklak, kung ito nga ang itinuturing na simbolo ng buhay ng asawang nakikipaglaban. Masasabing pareho kasi ang kasidhian ng nakikita sa pinatutungkulan. Parehong may buhay, ngunit pareho ring nagsasabingit. May sapat na bagal at dulas kung gayon na hinihingi ang paghaplos ng pagtitig, may sapat na pag-iingat para sa bulaklak na simbolo ng buhay ng kanilang asawa.

Gayunman, mapapansing nagkakaroon din ng mga pagkakataon sa epiko kung saan nadarama ang pagsasabay ng pagsalat at biswalidad, sa paraang hindi napapangunahan ng isang pandama ang isa. Sa isang eksena halimbawa, nabanggit na “[n]ang ipatong ni Kudaman ang kanyang kamay sa bunganga ng tapayan, umawas ang katas ng tabad” (*Kudaman* 215). Nabanggit na kanina ang nagiging rehistro ng pagpapatong ng kamay sa pagpapahiwatig ng kasaganahan. Ngunit, sa halimbawang ito, hindi nahihigitan ng kasidhian ng pagsalat ang kasidhian ng pagtingin, at sa halip, nadaragdagan pa nga ng pag-awas ng tabad ang pahiwatig ng pagpapatong ng kamay. Ibig sabihin, talagang sagana ang naihandang tabad sa puntong nakikita na ring umaapaw na ang katas mula sa maraming tapayan. Sensitibo sa paggalaw ang pagdamang biswal dito, kung saan ang nadaramang patuloy na pag-agos ng tabad mula sa loob ng tapayan ay masasabing may naiiba nang rehistro pagdating sa kasaganahan. Hindi na lamang basta “dami” ang tinutukoy kundi isang pagpapahayag na ng “lubos.” Naitatawid ng ganitong mga kasidhian ang mga pandama at ang damdaming ginhawa bilang sigla at kasaganahan.

Ang Bango at Lasa ng Ginhawa

Mula sa nagiging bisa ng pagdamang haptiko, maitutuloy naman ang pagtalakay sa pagdama ng ginhawa sa *Kudaman* sa mga pagpapahiwatig ng pang-amoy at panlasa sa teksto. Makikitang simboliko ang halimuyak sa epiko bilang pahiwatig ng masiglang buhay. Kaugnay halimbawa ng inihandog na balanoy ni Kudaman sa kanyang mga asawa, naipapahiwatig ang mabuting

⁶Interesante kung paanong sa ganitong *haptic* na lohika rin iikot ang maraming katutubong paniniwala tulad ng pangkukulam at pambabarang.

kalagayan ng bayani sa pananatiling mabango ng bulaklak. Gayundin, kadalasan namang naitatampok ang pagnganganga kaugnay ng pagpapahinga mula sa labanan. Sa pagnganganga ng mga tauhan sa epiko, mapapansing nagkakaroon ng kakaibang lakas ang mga ito. Sa pakikipaglaban halimbawa ni Muta-Muta sa mga Ilanun:

“May panahon pa ako. Makapagnganga nga muna, at itong laway ko’y malapot na.”
Ayon sa salaysay, nang muling tumingin si Muta-Muta, wala siyang nakitang punongkahoy kahit isa, sa bugso ng mga bala.
At pagkangangang-pagkanganga niya, sinimulan na ni Muta-Muta ang panghahalibas sa papawirin. (*Kudaman* 127)

Kumpara sa naunang pares ng mga pandama na nakatuon sa pagkilatis, nakatuon naman ang pares ng pang-amoy at panlasa sa pagpupuno, at kaya naman ito naiuugnay sa sigla ng mga tauhan sa epiko. Pinupuno ng halimuyak o ng katas mula sa pagnganganga ang katawan kaya nasasabing nanunuot ang kakaibang lakas o bilis.

Ngunit, bukod sa sigla, tinutukoy rin ng bango at lasa ang ginhawa bilang kasaganahan, pagbubuklod, at selebrasyon sa loob ng epiko. Laging iaalok halimbawa sa mga panauhin nina Kudaman ang nganga bilang bahagi ng kaugalian sa pagtanggap ng bisita (*Kudaman* 157). Sa pagbalik naman ni Kudaman mula sa pakikipaglaban at paglalakbay, sumalubong sa kanya ang pumupunong halimuyak ng tabad:

“Manong, pumanhik na tayo,” wika ni Kudaman.
Ano’ng naamoy niya? Sinasabing ang bahay ay natigib ng halimuyak ng mga tapayan.
Ang bango ng isandaa’t limampung tapayan ay lumipos sa buong kabahayan.
(*Kudaman* 173)

Nangangahulugan itong papalapit na ang selebrasyon sa komunidad (*Kudaman* 280). Masasabing may dalawang pahiwatig ang bango sa episodyong ito. Una, ipinapahiwatig na maluwalhati ang naging pagsalubong sa bayani, na magiliw ang naging pagtanggap ng mga asawa ni Kudaman. Ibig sabihin, nakabalik na ito sa kanyang bahay at mga asawa, nakabalik na sa normal na kaayusan ang pamumuhay matapos ang pitong taong pagkawalay sa mga ito.⁷ Ikalawa, masasabing naipapahiwatig din nito ang kapayapaan mula sa marahas na pakikipaglaban na siyang magiging dahilan ng pagdiriwang. Matindi man ang pagtanggap ni Kudaman sa kanilang pagkapanalo, buhat ng mapagkumbabang etika ng mga Pala’wan, talagang nabihag na ang mga Ilanun matapos ang ilang

⁷Kaya naman humingi pa ng pahintulot ang bayani sa kanyang mga asawa upang muling makatuloy. Dagli namang naglatag ng kani-kanilang ginintuang banig ang mga asawa ni Kudaman, nangangahulugang malugod nila itong tinatanggap. (*Kudaman* 171).

serye ng pakikipaglabanan (*Kudaman* 173). Ibig sabihin, wala nang banta ng panganib para sa komunidad. Sa dalawang pahiwatig, nagiging mabisa ang pagdama sa biglaan at malawakang halimuyak sapagkat naipapahayag din nito ang pagbabago sa kalagayan ng komunidad—ang ginhawa ng kapayapaan.

Sa pagpapahiwatig ng ginhawa sa pang-amoy at panlasa, mapapansing pareho ring may intimacy ang mga nasabing pandama sa operasyon nito, at kaya naman ganito rin ang nagiging pagtalab ng damdamin. Maiuugat ito sa pagiging awtomatiko ng pang-amoy at panlasa bilang mga pandamang hindi napipigilan, at kaya naman nagkakaroon din ng di-intensiyonal na pagtalab ang damdamin. Bukod dito, masasabing nananahan din ang karanasan ng pag-amoy at panlasa sa sandali at sa ispesipisidad ng amoy at lasa sa loob ng isang *spectrum*. Ibig sabihin, walang takdang mga kategorya ng panlasa at pang-amoy. Ang ganitong mga kasidhian ng lasa at amoy—ang awtomatiko at walang-demarkasyong operasyon—ay nakahahapan ng katumbas na kasidhian sa ginhawa na masasabi ring awtomatiko at walang-demarkasyon.

Tunog at Ginhawa

Sa larangan ng antropolohiya, marami nang pag-aaral ang naggiit sa sentralidad ng musika sa pagpapaginhawa, partikular na sa mga ritwal ng pagpapagaling at selebrasyon. Ngunit, kung pagbabatayan ang panitikan, makikitang nagiging mahalaga ang elemento ng tunog sa nagiging daloy ng epikong *Kudaman* bilang tanda o pahiwatig ng ginhawa. Sa pagsisimula pa lamang ng isinaayos na bersiyon, naitatampok ang pagtugtog ng *agung* kaugnay ng paanyaya para sa gaganaping pagdiriwang (*Kudaman* 87). At nang narinig ni Binata ng Alapaap ang pagtugtog ng mga agung, agad itong nagbihis at nagmadali papunta sa bahay nina Kudaman:

Sa pandinig ni Datu ng Alapaap, ang tugtugan ay pagtatalastasan.

Wika ni Datu ng Alapaap.

Ayon sa salaysay, bigla siyang humaginit, tulad ng bulaklak ng “munting-araw” na nagpapatangay sa hangin.

Nagpakawala si Datu ng Alapaap ng sigaw ng paglisan, at ang kanyang tinig ay sintinis ng pinalong pulseras, at ito’y dalawang pitong ulit na umikot sa daigdig.

Ito ang pahiwatig ng kanyang masayang sigaw ng paglisan: “Mga pinsan, iyan ang tiyak na makapagpapaligaya sa akin, ang tugtugan ng mga agung.” (*Kudaman* 110)

Nailalarawan sa nasabing halimbawa ang nagiging talab ng musika kay Binata ng Alapaap. Masasabing may kaparehong kasidhian ang naririnig na pagtugtog ng agung at ang damdaming kaligayahan kay Binata ng Alapaap. Tinutukoy ng terminong “masayang sigaw” ang *bansag*, o ang sigaw na ginagawa ng mga kalalakihan sa pag-uumpisa ng paglalakbay (*Kudaman*

267). Maaari itong masipat sa pinakapayak na paraan bilang pagpapahayag ng galak o antisipasyon ni Binata ng Alapaap, sa puntong agad nga itong maglalakbay upang makadalo sa pagdiriwang. Bukod dito, ang lakas o alingawngaw ng pagtugtog ng mga agung na inilalarawan sa paraang “itigil man sa gitna’y di mo mamamalayan,” (*Kudaman* 97) ay tinatapatan na nga rin sa nasabing halimbawa ng isang sigaw ng “dalawang pitong ulit na umikot sa daigdig.” Sa katutubong retorikang Pala’wan, nangangahulugan ito na nasa superlatibo ang bilang. Maaaring pag-aalingawngaw din ang kahulugan ng talinghagang pag-ikot ng tinig sa daigdig. Ngunit, sa nagaganap na pag-uulit, naipapahayag ang magkaparehong kasidhian ng pagdama at damdamin. Nasasabing tumatalab ang pagtugtog ng mga instrumento bilang kaligayahan o selebrasyon kung pagbabatayan ang operasyon ng lohika ng kasidhian sa halimbawa.

Gayunman, nagkakaroon din ng ispesipisidad ang tunog ng ginhawa sa loob ng epiko. Nangangailangan ng kalibrasyon sa lakas ng tunog, gayundin sa nagiging tono nito upang marating ang isang kalidad. Kung babalikan ang kulturang Palawan, matutunghayan ang dami ng mga instrumento at ritmo sa kanilang musika. Matutuklasang nasa pagsasapagitan ng mga pagsasaayos ng mga nasabing lakas at ritmo ang tunog ng ginhawa. Hindi talaga katahimikan ang tunog ng ginhawa, gaano man kadalang ikabit ito lalo na sa temang kapayapaan. Sa katunayan, katahimikan pa nga ang kadalasang tunog ng dalamhati sa epiko. Halimbawa, nang papaalis na si Kudaman patungo sa labanan, tahimik lamang ang kanyang asawang si Binibini ng Lunting Punay, tanda ng kanyang kalungkutan at pangamba sa kakaharaping pagsubok ni Kudaman (*Kudaman* 117). Ngunit, hindi rin pag-iingay ang magiging panukoy sa ginhawa, bagaman mahalaga ang ingay sa mga selebrasyon.⁸ Matatandaang ikagagalit ni Nagsalad ang sobrang pag-iingay o labis na pagtugtog ng agung, gaano man ito nagiging kaaya-aya sa pandinig. Sa pagdating rin ng mga mananakop na Ilanun, madarama ang dala-dala nilang pangyayanig, ang labis-labis na ingay na nag-uudyok na ng takot. Papaligiran ng mga ito ang bahay ni Kudaman, mag-iingay at magdadabog bilang tanda ng kanilang hamon sa pakikipaglaban. Magiging pag-aantala na nga ito sa nakagisnang tunog at temperamento sa komunidad—ang tunay na tunog at temperamento ng ginhawa.

Muli, hindi naman talaga maipaghihiwalay ang mga pandamang nailatag. Mapapansing sa maraming episodyo sa loob ng epiko, naipapahiwatig ang

⁸Interesanteng banggitin ang nagiging pagsasabay ng biswalidad at tunog sa lohika ng mga Pala’wan hinggil sa selebrasyon. Ayon sa tala ni Revel, singkahulugan ng ingay (*gibak*) ang kasiyahan sa lugar, na kadalasang isinasagawa tuwing may araw. Inaasahan naman ang katahimikan tuwing gabi sapagkat pinaniniwalaang sa mga oras na ito naglilipana ang mga Masasamang Tao. (*Kudaman* 270).

maraming pandama sa iisang pagkakataon, kung saan hindi na mababatid kung alin ang nagiging dominanteng pagdama. Nadaanan lamang ang isang panimulang imbentaryo ng hiwa-hiwalay na mga pagdamang nakapagpapahiwatig ng damdaming ginhawa sa epikong *Kudaman*. Higit na mas magiging makabuluhan kung sisipatin ang pagdama sa ginhawa sa epiko batay sa nililikhang ugnayan ng mga ito at kung paanong nakasalalay rin ang pagdama sa partikularidad ng espasyo.

Ginhawa at Espasyo

Bilang pagbalikwas sa dinamismong panloob na siyang dominanteng konseptuwal na espasyo ng ginhawa, nailalahad ng masidhing ugnayan ng pagdama at damdaming ginhawa ang isang konseptuwal na espasyong mas nakatuon sa dislokasyon kaysa sa isang takdang pook. Sa naging pagbasa sa pagdama sa ginhawa sa *Kudaman*, nasaksihan ang isang pagtindig sa espasyo na may kapasidad para sa isang korpo-realidad na hindi nakasalalay sa hanggahan, at sa halip, may pagmamalay at pakikiisa sa nagbabagong partikularidad ng kapaligiran. Nakikita samakatuwid ang katawan bilang isang *locus* ng kasidhian sa espasyo, kung saan walang dimensiyon ang nagaganap na pagtalab at sa halip nakabatay sa mga sandali ng ugnayan at pagsasapagitan. Bagkus, laging nakasalang sa isang kalibrasyon ng mga daloy at pagsasaayos ang masidhing ugnayan ng ginhawa at ng espasyo—isaing oryentasyon sa espasyo:

The senses are geographical in that they contribute to orientation in space, an awareness of spatial relationships and an appreciation of the specific qualities of different places, both currently experienced and removed from time. (Rodaway 37)

Maaaring bigyang-pakahulugan ang oryentasyong ito bilang isang pagmamalay sa nalilikhang relasyon sa espasyo. Ang pagdama, batay sa ganitong pagdalumat, ay isang kalibrasyon ng nasasaklaw sa loob ng espasyo. Mapapansin na sa mga nailalarawang pagdama sa ginhawa sa epikong *Kudaman*, nagkakaroon ng iba't ibang kasidhian ng saklaw. Malapitan halimbawa ang pagsalat, at kaya naman mas nagiging personal ang tinutukoy na ginhawa nito. Mas malayo naman ang nararating ng halimuyak ng tabad, at lalo na ng tunog ng agung, kaya nasasabing mas nakatuon naman sa komunidad ang ganitong mga uri ng kaginhawaan. Kaya naman sa pagsasabing ang pagdama ay relasyonal na oryentasyon sa espasyo, masisipat ang kapasidad ng mga

pandama na sukatin ang naaabot sa espasyong ito. Ngunit, ang ganitong pagsasaayos ay hindi sa paraang nagpapahiwatig na nakatataas ang pagdama sa ginhawa na mas malayo ang nasasaklaw. May partikular na kalidad at halaga ang bawat pahayag ng ginhawang nakabatay sa iba't ibang kasidhian ng saklaw.

Bukod sa saklaw na nagkakaroon ng talab, makikita rin ang relasyonal na oryentasyon sa kapasidad ng mga pandama para sa mobilidad sa loob ng espasyo. Hindi lamang nadarama bilang heometrikong yunit ang espasyo kundi isang pakikisangkot sa kapaligiran na nagpapahintulot ng danas ng kalayaan at paggalaw (Tuan 51-52). Kaya naman, bukod sa nagaganap na mga paglalakbay ng mga tauhan, nagiging mahalagang talinghaga sa *Kudaman* ang palagiang binabanggit na “dalawang pitong ulit na umikot sa daigdig” sa tuwing nagpapamalas ng bilis o lakas ang mga tauhan, at ang linyang “kumidlat sa ibang daigdig” sa tuwing itinatanghal ng mga tauhan ang mga kaaya-ayang katangian ng kanilang katawan (tulad ng kislap ng ngipin sa kanilang pagngiti). Hindi literal na mga pagpapahayag kundi kasidhian ang nananaig sa mga linyang ito. Nagiging pahayag ang mga ito ng pagpapalawak ng nasasaklaw ng pagdama sa espasyo.

Malaki rin ang ginagampanan ng kultura sa relasyonal na oryentasyong ito. Sa nibel ng materyal na produksiyon, maaaring tingnan ang mga sandatang ginagamit ng mga tribo sa Palawan sa pakikipaglaban o pangangaso. Estratehiko halimbawa ang paggamit ng mga *blowgun*, lalo na kung isasaalang-alang ang mabundok na topograpiya ng mga tribo sa Palawan (Fox, *Religion and Society* 173). Naipapahayag ng ganitong materyal na kultura ang pagpapalawak ng korpo-realidad ng isang suheto, bilang kanyang paraan ng pakikipag-ugnayan sa espasyo (Tuan 53). Napansin rin ni Tim Ingold na ganito ang lohikang pumapatnubay sa kagawian ng pagpapalipad ng saranggola ng mga Palawan bilang isang pagpapamalas ng kanilang pagkamangha sa mga ibon. Ipinapanukala ni Ingold ang isang tumatalab na pagdalumat sa langit, kung saan nakalapoob sa mundo ang hangin—isang paglayo sa representasyonal na modelo ng mundo na naggigiit ng paghihiwalay ng langit at lupa bilang magkaibang mga obheto. Nagiging *approximation* ng nararamdaman ng isang ibon sa paglipad ang pagpapalipad ng saranggola, kung saan umuusbong din ang konseptuwalisasyon ng isang suhetong nakasalikop at nakikiugnay sa isang *flux* ng hangin (Ingold S30). Ibig sabihin, hindi lamang nagiging obheto ang hangin, at sa halip ay nararamdaman bilang isang *medium* na nagpapahintulot ng paggalaw sa espasyo, kung paanong sa paghawak at paghila sa pisi ay tila nakikisabay rin ang suheto sa nagiging galaw ng hangin (Ingold S30).

Masasabing nagkakaroon din ng bisa ang pagdama sa paraang natutukoy nito ang ispesipidad ng espasyo. Nababatid hindi lamang ang mga detalye

ng espasyo, kundi maging ang emosyonal na rehistro nito. Napansin ni Robert Fox ang lohikang pumapatnubay sa pagtatakda ng mga Tagbanua ng mga sagradong espasyong pinaniniwalaang pinaglalagian ng mga espiritu ng kalikasan (Fox, *Religion and Society* 163). Ayon kay Fox:

The *panya?an* and the other environmental deities have **an intense meaning** to the Tagbanuwa, second only to that of the ancestral dead. **The relationship could not be a causal one** for the environmental supernaturals live in the very setting in which man hunts, fishes, works and of necessity destroys. Thus, a particular forest may be the “home” of the *panya?an* and this must be ascertained before it is cut and burned. (Fox, *Religion and Society* 166; akin ang diin)

Masidhi ang nagiging pagpapakahulugan sa mga detalye ng espasyo. Hindi arbitrario ang pagpapataw ng paniniwalang naninirahan ang mga mabuting espiritu sa mga lugar kung saan kinukuha ang mga pangunahing pangangailangan ng komunidad. Maaaring nadarama ang isang direktang koneksiyon sa mga espasyong ito. Kung makakuha sila ng pagkain mula sa kagubatan, nararamdamang patuloy silang ginagabayan ng mga espiritu. Kapag nagkasakit naman sila buhat ng mga pagkaing nakalap mula sa mga espasyo o kapag hindi sila nakakalap ng sapat na pagkain, masasabing nagalit ang isang espiritu ng kalikasan sa kanila. Bagkus, nanggagaling ang kahulugan sa personal na karanasan, at kaya naman masasabing hindi talaga takda ang naipapataw na kahulugan.

Wala ring sanhi-bungang relasyon sapagkat ang katangian mismo ng espasyo o iyong mga ispesipikong detalyeng nararamdaman ang nagiging batayan ng pagpapakahulugan sa espasyong ito. Dagdag ni Fox:

There is always an association with sacred places of extraordinary size, depth, number and height as well as uniqueness. And these give to the sacred places a qualitative distinctiveness. That is, **qualitatively desirable characteristics are associated with sacred places and environmental deities which are beyond the reach of man.** The most numerous and largest fish are found in the deep holes in the rivers. These are invariable sacred. Countless pigs are found in the remote expanses of the dark and gloomy forests. These are potentially dangerous areas. (Fox, *Religion and Society* 168; akin ang diin)

Samakatuwid, ang kasidhian sa nibel ng pandama ay nagkakaroon ng *synchronicity* sa kasidhian ng damdamin. Direkta ang ugnayan ng kuwalipikasyon ng espasyo, batay sa nagiging pagdama rito, sa nagiging emosyonal na rehistro nito. Itinuturing na mapanganib ang isang lugar sapagkat nakikitang madilim at maraming mabangis na hayop dito. Maaaring may operasyon ang mga tradisyonal na simbolismo (ang baboy bilang masamang espiritu), ngunit mas nagiging lohikal kung sisipatin ito sa

paraang nakikita lamang talaga ang baboy bilang isang mabangis na hayop at kaya nasasabing nananahan ang Masasamang Tao sa isang lugar kung saan maraming baboy. Itinuturing namang banal ang isang lugar kung saan matatagpuan ang mga mahahalagang kasangkapan, lalo na ang pagkain.

Gayunman, bagaman nakikita ang kabukasan ng suheto o ang kawalan nito ng loob at labas, mapapansing iginigiit pa nga lalo ang pagdama ng isang nagsasakatawang suheto. Nagiging mahalaga ang balat bilang lunan ng ugnayan ng suheto sa kalikasan. Samakatuwid, bagaman may malaking pagkakatulad, naiiba rin ang agos ng diskursong nililikha ng katutubong sensibilidad ng Palawan kung sa mga postmodernong diskursong naggigiit naman ng dekonstruksiyon ng katawan.⁹ Mula dito, masasabing ang ispesipidad ng ugnayan ng pagdama at espasyo ay nakasandig sa katawan, sa nagiging pagtalab ng espasyo dito. Mararating samakatuwid ang damdamin tulad ng ginhawa bilang pagdama sa espasyo—ang sabay na pakikibahagi dito at pagmamalay sa mga katangian nito.

Ang Tropikalidad ng Ginhawa

Maliban sa nailatag na mga halimbawa ng ispesipikong pagdama sa ginhawa sa epikong Kudaman, makikita rin ang ilang tropong nakapagpapahiwatig ng ugnayan ng pagdama at espasyo na nakapaglalalahad ng tropikalidad ng ginhawa. Upang mabigyang-linaw ang tinutukoy, maaaring maging lunsaran ang ilang kritikal na etimolohiya. Maaaring tukuyin ng *tropikalidad* ang isang pisikal na espasyo (ang mainit at maalinsangang klima ng tropiko) na tumatawid sa isang konseptuwal na espasyo (ang tropiko na kadalasang nakikita bilang isang arena ng pagnanasa mula sa lente ng Kanluraning *temperate* na espasyo). Dito, makikita ang ispesipikong pagdama sa ispesipikong espasyo—ang natatanging pagtalab ng tropikal na espasyo. Maaari ring tukuyin ng terminong ito ang mismong operasyon ng tropo bilang isang uri ng pagliko, ang mga biglaang konsentrasyon ng kahulugan na umaapela sa pagpapatalas ng pandama. Sa pakahulugang ito, tinitingnan naman ang pagkakarga ng enerhiya sa mga ginagamit na kasangkapang

⁹Malaki halimbawa ang pagkakapareho ng ganitong katutubong diskurso ng daloy at pagsasaayos sa postmodernong konseptong *body without organs* na nailatag nina Deleuze at Guattari. Gayunman, kung pagbabatayan ang ipinapahayag na katutubong sensibilidad ng Palawan, sinasandigan pa rin ang halaga ng korporealidad, sa halip na magtaguyod ng isang radikal na pagtatakwil sa integridad nito.

panretorika, imahen, at iba pang taktika, sa halip na makulong sa paghahanap lamang ng isahang *correspondence* o tumbasan sa pagtukoy sa kung paano dinarama ang ginhawa. Sa parehong etimolohiya, malaki ang ambag ng mga tropo sa pagpapahiwatig ng isang kaligirang sensoryal para sa ginhawa. Hinahanap ang ispesipisidad at limitasyon ng ginhawa bilang isang damdamin, batay sa katutubong sensibilidad, na natutunghayan sa masidhing ugnayan ng ispesipikong pagdama at ispesikong espasyong tropikal.

Dalawang pagpapahiwatig ng ginhawa sa epikong *Kudaman* ang kakikitaan ng ipinapanukalang tropikalidad—ang pagdiriwang at pagpapagaling. Maaaring unahin ang ginhawang kakabit ng selebrasyon. Mahalagang episyado kasi sa epiko ang paglalasing ng mga tauhan sa selebrasyon, kung saan matutunghayan ang iba’t ibang taktika ng masidhing pagsasalin ng ispesipisidad ng kalikasan sa nibel ng kultural na produksiyon. Masusundan ito sa iba’t ibang bahagi ng kabuoang seremonya ng *tabad*—mula sa paghahanda nito hanggang sa pagsasalo dito.

Sa paghahanda pa lamang ng *tabad*, matutunghayan kung paanong inaangkop ng seremonya ang mga katangian ng kalikasan. Nakabatay ang paghahanda ng *tabad* sa agrikultural na produksiyon ng bigas kung saan, ayon kay Fox, hindi kailanman maisakripsyo ang bahagi ng produksiyon na nakalaan para sa paghahanda ng *tabad* (Fox, *The Rice Wine Complex* 10). Bukod pa rito, ginagamit ang ispesipikong uri ng mga dahon para sa pagpapaalsa ng alak at kaya naman nagkakaroon din ang alak ng natatanging kalidad at talab. Ngunit, higit na matutunghayan sa epikong *Kudaman* kung paanong nakasalalay sa isang **prinsipyo ng pagpapakapal** ng pagdama ang paghahanda ng *tabad*. Iba’t ibang larangan ng malikhaing produksiyon ang nagsasala-salabid sa seremonyang ito. Tinutugtog ang iba’t ibang instrumento sa iba’t ibang ritmo, kaalinsabay ng pagsasayaw at pagnganganga (*Kudaman* 93).

Naitatawid at napasisidhi ang nasabing tropikalidad sa punto ng pagbubukas ng tapayan, partikular sa kalakip nitong ritwal na pinamumunuan ng isang lakbay-baylan. Muli, nakasalalay ito sa ispesipisidad ng kalikasan sa nibel ng mga materyal na ginagamit sa seremonya. Ayon sa tala ni Revel:

Hawak ang tangkay ng halamang balanoy, sila’y sisilip sa bunganga ng tapayan upang makita nila ang mga kaluluwa ng mga batang nais sanang makadalo at makatikim sa laman ng tapayan, at mahuhulog sa loob nito...Kapag sila’y nakakita ng dalawa o tatlong munting kaluluwa, tinutulungan nilang makalabas ang mga ito sa pamamagitan ng bulaklak ng balanoy, na may halimuyak na aakit sa mga ito. (*Kudaman* 291)

Mapapansin na habang may pagpapakapal ng pagdama, sa pagsabay-sabay ng paningin, pang-amoy, at pagsalat sa nasabing seremonya, nagkakaroon din ng integrasyon ang pisikalidad at ang pagpapakahulugan. Nailalahok sa pisikal na seremonya ang mga natatanging paniniwala sa mga espiritung naglipana sa kalikasan. Tulad ng natunghayan, ang paniniwala rin kasi sa mga espiritung ito ay nakabatay sa mismong pagdama sa espasyo at hindi lamang isang mistikal na paniniwala. Ibig sabihin, ang mapagpaginhawang katangian ng paglalasing ay nakabatay sa ganitong ispesipikasyon ng pagdama sa kalikasan. Isa ring paraan ng pagpapagaling ang seremonya ng paglalasing. Ang laro ng kamalayan sa pagkalango ay nakikita bilang kasangkot sa pagpapabalik sa naliligaw na kaluluwa upang muling makiisa sa katawan ng maysakit (*Kudaman* 291). Bagkus, umiiral ang seremonya sa paraang ang nagiging oryentasyon sa espasyo ay sa isang pagkalusaw ng mga hanggahan. Ibig sabihin, bagaman may paglulunan sa mga espiritung ito, nagiging posible rin ang pagtatawid sa kanilang espasyo. Masasabi pa ngang nagkakaroon ng kaisahan sa espasyong ginagalawan ng tao at ng mga espiritu batay sa pananaw ng mga Pala'wan. Ang seremonya rin kasi ng paghahanda at pag-inom ng tabad sa epikong *Kudaman* ay pinaniniwalaang pakikipag-ugnayan kay Nagsalad, ang pinaniniwalaang Humabi ng Daigdig. Bagkus, pinapatnubayan din ang pagpaginhawa ng isang **prinsipyo ng pagpapatuloy** ng katawan, ngunit hindi sa paraang tuluyang itinatakwil ang mga hanggahan. Nagkakaroon lamang ng suspensiyon ng mga hangganang ito. Sa pagbubukas ng tapayan at pagtikim nito upang masiguro ang kaangkupan nito sa selebrasyon, naihahayag ang pangangailangang sumunod sa mga alituntunin at wastong asal—ang pag-iingat ng makikisalo sa selebrasyon—bilang pagkilala sa mga ugnayang nabanggit, mga ugnayang panlipunan man o ugnayang kosmolohiko na maaaring magambala kung magiging labis ang paglalasing. Isa itong oryentasyon sa espasyo sa paraang nagiging malay sa pakikibahagi sa tropikal na kalikasan at may pagkilala sa mga transgresibong hanggahan ng mga lunan.

Ngunit, ang pagpapamalas ng tropikalidad ng ginhawa sa selebrasyon ng tabad ay higit na nagiging masidhi sa punto ng paglalasing. Ang pagtalab ng alak ay nailalarawan sa loob ng isang kaayusan at pagbabago ng temperatura at temperamento ng katawan. Umaapela sa pagdamang kinetiko ang nasabing pagtalab—ang pagdama sa mga paggalaw ng katawan. Ibig sabihin, walang takdang kalagayan ang katawan. Nagbabago ito sa loob ng isang *spectrum*. Isang **prinsipyo ng pagdaloy** ang nagkakaroon ng operasyon kaugnay ng artikulasyong ito ng ginhawa. Sa paglalasing, nagkakaroon ng kalibrasyon sa pagitan ng kamalayan at pagkalango. Nakikita ng mga Pala'wan ang pagkalango bilang mapagpaginhawa, ngunit ang labis na pagkalango ay nagiging paglayo dito.

Nailalarawan sa epikong *Kudaman* ang labis na pagkalango gamit ang mga talinghaga ng pangingisay, pagpupumiglas, at pag-imbulog sa kalawakan ng nalalasing. Sa paglalasing halimbawa ng mga asawa ni Kudaman, sinasabing sumanib pa ang mga ito sa ulap, at habang pinipigilan ang pagpupumiglas nito, nagiging abo ang punong pinagtatalian (*Kudaman* 223) o di kaya'y dalawang pitong ulit na nababasag ang daigdig sa higpit ng pagkakayakap (*Kudaman* 229). Ngunit, masasabing may ginhawa pang nararanasan sa mga halimbawang ito, lalo na kung itatabi sa mas masidhing mga paglalarawan ng pagkalasing sa epiko. Sa paglalasing halimbawa ni Tuwan Putli, ang unang asawa ni Kudaman, nababawasan ang naipapahiwatig na ginhawa sa paglalasing, sa paglalarawan sa temperatura ng katawan bilang sandaigdig na apoy na nagliliyab (*Kudaman* 235). Tulad ng ibang mga asawa ni Kudaman, sasabihing nagiging abo ang punong pinagtatalian sa nagpupumiglas na katawan, at habang pipigilan na ni Binata ng Alapaap ang nanlalabang si Tuwan Putli, sasabihing mahuhulog ang bayani sa ibang antas ng daigdig sa sobrang lakas ng pagpupumiglas ni Tuwan Putli. Sa nailalarawang bilis at init ng katawan, naipapahiwatig ang paglayo sa tropikalidad ng ginhawa. Umaabot na sa rurok, sa isang kalabisan, ang paggalaw sa halimbawang ito. Ibig sabihin, nagiging sobrang init na ng temperatura at sobrang rahas ng pangingisay ng katawan, bagkus lumalayo sa kanais-nais na ispesipikasyon ng ginhawa. Gayundin, nakikita sa nasabing halimbawa kung paanong nawawala ang ginhawa sapagkat nasasarhan ang kaisahan ng katawan sa espasyo. Nakikita ang paglayo sa espasyo, sa kasong ito ang antas ng sanlibutan na kinabibilangan ng mga tao, sa puntong sinasabing umaabot na sa ibang antas ng daigdig ang katawan.

Higit na mauunawaan ang operasyon ng mga nasabing prinsipyo kung tutunghayan ang naging paglalasing ni Kudaman. Matapos tunggain ang libo-libong tapayan, sinabi ni Kudaman sa kanyang mga asawa na antok na antok na ito at kailangang hayaan na itong matulong nang mahimbing (*Kudaman* 247). Naipapaliwanag ni Revel ang kahulugan ng talinghagang ito:

Ang pinakasukdulang kalasingan ay narating ng bayani, matapos tunggain ang libu-libung tapayan ng *tabad*, ay nagbubunsod ng napakahimbing na pagkakaidlip, kahalintulad ng kawalang-malay-tao. Ang paglalarawan ng tulog na ito ay nagiging kosmiko. Tanging ang mahiwagang kapangyarihan ng epikong bayani ang makapaghahatid sa kanya sa ganitong antas. (*Kudaman* 297)

Mapapansing ang kalagayan ng pagkalango dito ay malayong-malayo sa marahas at walang-kontrol na galaw ng mga naunang paglalasing. Masasabing may disiplina ang katawan dito. Napangangasiwaan ang kalagayan ng katawan at ang ugnayan nito sa espasyong tropikal.

Gayunman, tila nagiging mabilis ang nagiging pagkabig sa mga susunod na kaganapan. Sa labis na pagkalasing ni Kudaman, sinasabing nanatili na siya sa ibang daigdig. Inilalarawan naman ang pisikal na kalagayan ng bayani sa paraang “[s]inasabing ipinulupot niya ang kanyang dila sa ulo na anaki’y pugong, doon sa ibang daigdig” (*Kudaman* 249). Para sa mga Pala’wan, larawan ng kabaliwan ang ganitong estado sapagkat nawawalan ng panamdang ang taong nalalasing, sa puntong nanaisin na lamang nitong matulog nang ganap (*Kudaman* 297). At ito na nga ang naging estado ni Kudaman sa epiko sa kalaunan, sapagkat biglang inuuod na ang kanyang katawan ayon sa salaysay (*Kudaman* 249). Sa puntong ito, masasabing lumayo na sa kaginhawaan si Kudaman. Naitatakda ang hangganan sa puntong naghiiwalay na ang katawan, ang kaluluwa, at ang kapaligiran. Sa kalagayan ni Kudaman, sinasabing wala na itong maririnig at magpapanhik-panaog na ito sa sanlibutan tulad ng naging pagkalango ng kanyang mga asawa (*Kudaman* 251). Bagkus, naipapahayag sa episodyong ito ng epiko kung paanong nagiging mapagpaginhawa ang paglalasing sa loob ng isang *spectrum* kung saan posible ang biglaang pagbabago ng kalagayan, ang biglaang pagkawala ng kaginhawaan sa punto ng pagkawala ng pagdama ng katawan.

Mula dito, makatatawid tayo sa ikalawang pagpapahiwatig ng kaginhawaan sa epiko. Sa labis na kalasingan, lumilitaw ang pangangailangan para sa pagpapagaling o sa pagpapahupa ng pagkalango. Nailalarawan sa epiko ang ideal na tropikal na katawan. Laging kinakailangang makapagpahinga o makatulog ang mga tauhan sa epiko matapos ang kalasingan. Batay sa lohika ng kasidhian, maaaring masipat ito bilang isang kalibrasyon o isang pangangasiwa. Kinakailangang mabawi ang ritmo ng katawan. Kung gaano kasidhi ang init at rahas ng katawan sa kalasingan, ganito rin ang kasidhian ng kinakailangang pagpanatag at pagpapalamig sa katawan. Higit sa pawang pagbabaligtad ng kalagayan, ang ganitong nosyon ng pahinga ay nakabatay sa muling paglulunan ng kalagayan ng katawan sa pagitan ng isang *spectrum*. Nakikita ang pagtala ng kaginhawaan sa paglayo ng kalagayan ng katawan mula sa mga rurok.

Sa pagpapahupa sa kalasingan ng mga tauhan sa epiko, naitatampok ang paniniwalang Pala’wan hinggil sa pagpapaypay. Umaapela rin sa iba’t ibang pandama ang nosyon ng pagpapagaling sa pamamagitan ng pagpapaypay. Ayon kay Revel, may iniuusal na bulong (isang mahiwagang pormulang binibigkas sa mababang tinig) ang baylan habang hinahaplos ang katawan ng maysakit ng isang hiwang luya o bawang, at hawak naman sa kabilang kamay ang mabangong bulaklak ng balanoy (*Kudaman* 296). Sa pitong ulit na pagpapaypay sa mukha ni Kudaman, nabibigyang-kahulugan ang kaginhawaan ng pagpapagaling bilang pakikipag-ugnayan sa mga Di-Nakikitang Tao upang mawalis ang kalasingan ng bayani (*Kudaman* 298).

Muli, nasa lohika ng kasidhian umiiral ang pagpapakahulugang Pala'wan hinggil sa pagpapagaling. Nagkakaroon ng operasyon ang aspektong porosidad ng kasidhian sa paraang nagiging malay o sinisikap na maibalik ang mga nawalang ugnayan. Mababakas naman ang aspektong multiplisidad sa plural na mga pagdamang nagaganap sa iisang pagkakataon—ang tunog, salat, at amoy—patungo sa pagpapagaling ng sakit. Maaaring maitabi rito ang paniniwala ng mga Tagbanua na nakabatay ang pagkakasakit sa partikularidad ng klima, kung saan may mga panahong mas masidhi ang nagiging sakit (*Kudaman* 151). Samakatuwid, may naipapanukala na momentaryo ang kalagayan ng suheto na nakasalalay sa pabago-bagong personal at korporeal na danas-tropikal.

Bilang paglalagom, maituturing ang pagsasama ng tatlong prinsipyo ng pagpapakapal, pagdaloy, at pagpapatuloy bilang panukalang taktika ng pagtalab ng tropikalidad ng ginhawa batay sa epikong *Kudaman*. Nailalahad ang posibilidad ng pagpapakahulugan sa ugnayan ng suheto sa kalikasan bilang isang pagpapatuloy—kung paanong nauunawaan sa pamantayan ng katutubong Pala'wan ang sarili bilang kaisa ng kalikasan at hindi lamang bilang bahagi nito. Natutugunan din ang paghahanap sa isang etikal na *threshold*, bilang taktika ng pagpapanatili ng balanse at sirkulasyon ng ginhawa sa kapaligiran. Nasisiguro ring hindi marahas ang nagiging kasidhian upang hindi masisira ang ugnayan ng suheto sa kalikasan.

Muli, napapatnubayan ng lohika ng kasidhian ang mga prinsipyong ito. Nangangahulugan itong hindi takda ang mga ispesipikasyon ng pagpapatuloy, pagpapakapal, at pagdaloy. Sa katunayan, probisyonal na mga kategorya lamang ang tatlong prinsipyong ito, sapagkat sa nibel ng praktika, taktikal ang pamamaraan ng pagpapanatili sa nagiging kaisahan ng suheto sa kalikasan. Samakatuwid, mahihinuha sa mga prinsipyong ito kung paanong ang artikulasyon ng ginhawa batay sa katutubong sensitibilidad ay nakaugat sa pagpapatalas ng mga pandama at sa nagiging ugnayan nito sa espasyo. Naisasakatawan ang ginhawa bilang isang napangangasiwaang oryentasyong pagdama sa kapaligiran.

Gunita ng Ginhawa

Pagtatangka ang sanaysay na ito na mabigyang-artikulasyon ang ginhawa bilang isang damdamin batay sa parametro ng katutubong sensitibilidad. Isa rin itong pagtatangkang paglayo sa *loob* bilang dominanteng konseptuwal na espasyo para sa ginhawa, upang maipapanukala ang isang kamalayan sa

korpo-realidad na hindi maihihiwalay sa daloy at pagsasaayos ng kanyang kalikasan. Sa naging pagbasa sa epikong *Kudaman*, naitampok ang pagtanggap ng ginhawa na makulong sa mga dikotomiya. Sa nagiging operasyon ng lohika ng kasidhian sa damdaming ginhawa, napansing nalulusaw ang mga hanggahan. Sang-ayon kay Massumi:

Returning to the difference between the physical and the biological, it is clear that there can be no firm dividing line between them, nor between them and the human. Affect, like thought or reflection, could be extended to any or every level, providing that the uniqueness of its functioning on that level is taken into account. The difference between the dead, the living, and the human is not a question of form or structure, nor of the properties possessed by the embodiments of forms or structures, nor of the qualified functions performed by those embodiments (that is, their utility or ability to do work). **The distinction between kinds of things and levels is a question of degree: of the way in which modes of organization (such as reflection) are differentially present on every level, barring the extremes.** (Massumi 37-38; akin ang diin)

Mula sa naging paglalarawan sa ginhawasa epikong *Kudaman* at sa mga antropolohikong pagtatanghal ng sensibilidad ng mga tribo sa Palawan, masasabing nakapagpapahayag ang ginhawa ng paglayo sa mga nosyon ng estatikong suheto, at sa halip nakatuon sa isang **dinamikong suheto**. Napatunayang hindi maaaring limitahan sa diskurso ng identidad ang ginhawa. Intrinsiko kasi sa dalumat ng ginhawa ang isang potensiyang pagsasapagitan sa paraang nagbabago ang kalagayan sa loob ng isang pagsasaayos ng kasidhian. Sa halip na sa pag-uuri, umaapela ang ginhawa sa personal at momentaryong danas ng dumaramang suheto. Mula dito, masasabi ngayong hindi *self-consistent* ang suheto, at ang pagdalumat sa ginhawa, kung gayon, ay may pagmamalay sa pagbabago ng kalagayan.

Gayundin, nakapaghahain ang kasidhian ng ginhawa ng panibagong pagsipat sa kung paano ngayon mauunawaan ang isang bukas na suheto. Bukas ang suheto sa paraang may nagaganap na engkuwentro sa kapaligiran sa pagtalab ng damdamin. Nakaugat ang nasabing apela para sa isang **relasyonal na suheto** sa isang *continuum*. Iginigiit nito na hindi rin nagsasarili ang suheto, at nakasandig ang pananaw-mundo sa pakikipag-ugnayan sa kalikasan.

Bilang paglalagom, nakapaghahain ang kasidhian ng ginhawa ng pagtugon sa problematikong proposisyon ng pagkasuheto mula sa mga naunang esensyalistang pagsipat sa ginhawa. Sa pagtahak sa kasidhian ng ginhawa, hindi na lamang tinataglay ang ginhawa. Nagiging apela ang pagdama sa ginhawa para sa isang etikal na pakikiisa sa kapaligiran, sa pagiging sensitibo sa mga natatanging pamamaraan ng mundo.

Mga Sanggunian

- Abinales Patricio N., at Donna J. Amoroso. *State and Society in the Philippines*. Rowman & Littlefield Publishers, 2005.
- Ahmed, Sara. *The Promise of Happiness*. Duke University Press, 2010.
- Alejo, S.J., Albert. *Tao po! Tuloy!: Isang Landas ng Pag-unawa sa Loob ng Tao*. Q Office of Research and Publications, 1990.
- Almario, Virgilio S. *Kung sino ang kumatha kina Bagongbanta, Ossorio, Herrera, Aquino de Belen, Balagtas, atbp.: Mga imbestigasyon sa panitikan ng kolonyalismo*. Anvil Publishing, 1992.
- _____, pat. *UP Diksiyonaryong Filipino*. 2010 ed. Anvil Publishing, 2010.
- Añonuevo, Rebecca. *Talinghaga ng Gana: Ang Banal sa mga Piling Tulang Tagalog sa Ika-20 Siglo*. UST Publishing House, 2003.
- Corbin, Alain. “Charting the Cultural History of the Senses.” *Empire of the Senses: The Sensual Culture Reader*, pat. David Howes. Berg, 2005, pp. 128-141.
- Covar, Prospero. “Kaalamang Bayang Dalumat ng Pagkataong Pilipino.” *Larangan: Seminal Essays on Philippine Culture*. National Commission for Culture and the Arts, 1998, pp. 9-19.
- Deleuze, Gilles, at Félix Guattari. *Anti-Oedipus: Capitalism and Schizophrenia*. University of Minnesota Press, 1987.
- Fox, Robert. *Religion and Society Among the Tagbanuwa of Palawan Island, Philippines*. National Museum, 1982.
- _____. *The Rice Wine Complex Among the Tagbanuwa of Palawan*. Cordillera Studies Center, UP Baguio, 1972.
- _____. *The Tabon Caves: Archeological Explorations and Excavations on Palawan Island, Philippines*. New Mercury Press, 1970.
- Ileto, Reynaldo C. *Pasyon and Revolution: Popular Movements in the Philippines, 1840-1910*. Ateneo de Manila University Press, 1979.
- Ingold, Tim. “Earth, Sky, Wind, and Weather.” *The Journal of the Royal Anthropological Institute* tomo 13, 2007, pp. S19-S38.

- Kenneth Burke. "Four Master Tropes." *The Kenyon Review* tomo 3, blng. 4, 1941, pp. 421-438.
- Kudaman: Isang Epikong Palawan na Inawit ni Usuy*. Salin nina Edgar Maranan at Nicole Revel-Macdonald, Ateneo de Manila University Press, 1991.
- Macdonald, Charles. "Cleansing the Earth: The "Pänggaris" Ceremony in Palawan." *Philippine Studies* tomo 45, blng. 3, 1997, pp. 408-422.
- Maceda, Teresita Gimenez. "Diskurso ng Katipunan sa Kaginhawaan: Pag-ugat at Pagyabong ng mga Kilusang Panlipunan." Sa *Ginhawa, Kapalaran, Dalamhati: Essays on Well-Being, Opportunity/Destiny, and Anguish*, pat. Consuelo J. Paz. University of the Philippines Press, 2008, pp. 47-60.
- Massumi, Brian. *Parables of the Virtual: Movement, Affect, Sensation*. Duke University Press, 2002.
- Mercado, S.V.D., Leonardo N. "Soul and Spirit in Filipino Thought." *Philippine Studies* tomo 39, blng. 3, 1991, pp. 290-291.
- Mojares, Resil. *Waiting for Mariang Makiling: Essays in Philippine Cultural History*. Ateneo de Manila University Press, 2002.
- Noceda P. Juan De, at P. Pedro De Sanlucar. *Vocabulario de la lengua tagala*, salin nina Virgilio S. Almarino et al. Komisyon sa Wikang Filipino, 2013.
- Novellino, Dario. "From 'Impregnation' to 'Attunement': A Sensory View of How Magic Works." *The Journal of the Royal Anthropological Institute* tomo 15, blng. 4, 2009, pp. 757-760.
- Ocampo, Nilo S. *Katutubo, Muslim, Kristyano: Palawan 1621-1901*. Salazar at Mendoza-Urban, 1985.
- Paz, Consuelo J., pat. *Ginhawa, Kapalaran, Dalamhati: Essays on Well-Being, Opportunity/Destiny, and Anguish*. University of the Philippines Press, 2008.
- Pe-Pua, Rogelio. *Kros-Katutubong Perspektibo sa Metodolohiya: Ang Karanasan ng Pilipinas*. Pambansang Samahan sa Sikolohiyang Pilipino, 2005.
- Revel, Nicole. *Pananaw Palawan: Perceptions and Expressions*. Sentrong Pangkultura ng Pilipinas, 1990.
- Rodaway, Paul. *Sensuous Geographies: Body, Sense and Place* Routledge, 1994.

- Rosaldo, Michelle Z. *Knowledge and Passion: Ilonggot Notions of Self and Social Life*. Cambridge University Press, 1980.
- Salazar, Zeus A. "Ethnic Psychology and History: The Study of Faith Healing in the Philippines." Sa *The Ethnic Dimension, Papers on Philippine Culture, History and Psychology*, pat. Zeus A. Salazar. Counseling Center for Filipinos, 1983.
- Seigworth, Gregory, at Melissa Gregg. "An Inventory of Shimmers." Sa *Affect Theory Reader*, pat. Gregory Seigworth at Melissa Gregg. Duke University Press, 2010, pp. 1-25.
- Tuan, Yi-Fun. *Space and Place: The Perspective of Experience*. University of Minnesota Press, 1977.
- Warren, Charles. *A Vocabulary of the Batak of Palawan*. University of Chicago Philippine Studies Program, 1959.
- _____. *The Batak of Palawan: A Culture in Transition*. University of Chicago Philippine Studies Program, 1964.